

Александра Јевтовић

Академија струковних студија Јужна Србија, Лесковац, Одсек Блаце

DOI 10.5937/kultura2171124J

УДК 338.48-61:72(497.11)

725.4(497.11)"19/20"

оригиналан научни рад

ИНДУСТРИЈСКО НАСЛЕЂЕ И КРЕАТИВНЕ ИНИЦИЈАТИВЕ КАО КАТАЛИЗАТОРИ МАНИФЕСТАЦИОНОГ ТУРИЗМА

Сажетак: Концепти одрживог развоја прадова захтева рециклирање објеката и просфора у служби локалних заједница. Индустијски комплекси, који не обављају своју производну функцију, често су преушћени пројектању, јер њихово рушење захтева велика инвестициона улагања. Иницијативе креативног сектора се у таквим ситуацијама доказују као вишеструко важне. Не захтевају превелика материјална улагања и иржуају аутентична решења задовољног проблема. Иновативност у том домену знајно доприноси индустрији туризма, а посебно облицима селективног туризма и емисионом иржисају чије ирхитеве све ижеже задовољавају масовни туристички производи. Међу иримерима ирakse издовојен је случај Циглане на Карабурми у Београду, где се организује фестивал Дев9т, посвећен креативности. Овај просфор садржи меморијски запис о различитим слојевима и етапама индустријализације Београда и не налази се под заштитом надлежних институција. У раду је размисрен иосиуак његове агајивне иренамене, као и нова значења која су му додељена манифестационим активностима.

Кључне речи: индустријско наслеђе, урбана рециклажа, агајивна иренамена, креативна иницијатива, фестивал Дев9т, манифестациони туризам, Београд

Увод

Наслеђе из периода индустријализације је почетком овога века добило нарочито место у студијама баштине,¹ док истовремено представља и све атрактивнији ресурс у социјалном и економском смислу. Упркос неумитном значају индустријализације на цивилизацијском и економском нивоу, специфичност индустријског наслеђа условљава низ проблема приликом његовог истраживања и тумачења са аспекта архитектонске историографије, као и бројне дилеме о томе шта је примарно код валоризације индустријских

¹ Попадић, М. „Друга индустријска револуција: индустрија у доба баштине”, у: *Индустријско наслеђе – ирблеми и моућности ирнеирајивне заштитије, ирзентације и ревијализације* [Електиронски извор]: зборник прадова: III конференција, Београд, 23. новембар 2012. године, приредила Димитријевић Марковић, С. (2012) Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

структура, што даље условљава одсуство делотворне конзерваторске заштите наведених објеката.² Додатно комплексну проблематику представљају ситуације у којима није реч само о појединачним објектима већ и о морфолошким целинама које заузимају простране парцеле и обухватају габаритне објекте – индустријским браунфилдима. Настале у процесу деиндустријализације, ове целине условиле су преозначавање урбанистичког ткива, а такође „утичу и на хијерархијско устројство колективне меморије”³. Са аспекта урбане обнове, реактивацију ових целина у Србији додатно отежавају нерешени имовинско-правни односи и крути административни системи, а успешни примери препознати су у иницијативама појединаца.⁴ У стратегијама одрживог развоја градова значајно место заузима концепт одрживе заштите културног наслеђа, при чему се тежи економичном успостављању баланса између заштите и нужних промена.⁵ Адаптивна пренамена (или рециклирање), која се издваја као одрживи модел регенерације индустријских браунфилда,⁶ подразумева прилагођавање ових подручја потребама савременог друштва. Ревитализација ових подручја, између осталог, доприноси решавању бројних социјалних проблема у заједници, јачању социјалне кохезије, а позитивно утиче и на ширу урбану структуру.⁷ У овом раду фокус ће бити на анализи иницијативе креативног сектора, која укључује и адаптивну пренамену индустријског наслеђа које се не налази под заштитом званичних институција.

Одржива будућности креативних индустрија на глобалном тржишту

Глобални контекст је наметнуо претварање града у тржишну марку и његово брендирање.⁸ Тежња за промовисањем градова на тржишту капитала резултује хомогенизацијом у виду строго регулисаних и превише дизајнираних градских простора, док консеквентно угрожава

2 Кадиевић, А. (2012) „Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења”, *Годишњак града Београда*, књ. LIX, Београд: Музеј града Београда, стр. 20; Кадиевић, А. (2013) 'Expressionism and Serbian Industrial Architecture', *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад: Матица српска, стр. 103.

3 Милетић, Р., Миљановић, Д. и Тодоровић, М. (2009) „Индустријски градови у транзицији – проблемска подручја”, *Гласник српског географског друштва*, свеска LXXXIX, бр. 3, Београд: Српско географско друштво, стр. 200, 204; Кадиевић, А. (2017) „Типологија архитектонских и урбанистичких преиначавања Београда (19–21. век)”, *Култура* број 154, Београд: Завод за проучавање културног развоја, стр. 15.

4 Туфегџић, А. „Индустријско урбано наслеђе – спона конзерваторске и планерске праксе”, у: *Пројекта историје и приоритета у заштити културног и природног наслеђа: зборник Четврте конференције о индустријској заштити*, приредила Шиљеговић, С. (2010) Бања Лука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, стр. 74.

5 Шпирић, А. (2018) *Просторни обрасци браунфилд локација у функцији урбане рејенерације на примеру града Бањалуке* (докторска дисертација), Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 16–20.

6 Шпирић, А. (2018) нав. дело, стр. 5.

7 Mihajlov, V. (2009) „Сocijalni motivi i efekti regeneracije industrijskog nasleđa”, *Sociologija i prostor*, Vol. 47, br. 2 (184), Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 139–164; Минић, М. и Перић, А. (2016) „Регенерације браунфилд локација: ка јачању социјалне кохезије?”, *Архитектура и урбанизам* 42, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 41–47.

8 Vasiljević, A. (2009) „Kreiranje identiteta, 'brandiranje' grada”, *Kultura* broj 122–123, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 105–106.

градитељско наслеђе.⁹ Индустија туризма, иако важи за један од главних покретача глобализационих процеса, уједно захтева и активно одупирање истим, а такође се предвиђа да ће дестинације које се базирају на пасивном прихватању општих трендова и осиромашењу локалног идентитета у будућности само губити на актуелности.¹⁰ Град у глобализацији „бори се против сопствених противречности од којих зависи његов опстанак”, а некадашњи индустријски комплекси се трансформишу у симболе „урбаног прочишћења и регенерације”¹¹.

Урбана рециклажа у Србији је крајем деведесетих година прошлог века дефинисана двојачко: као целовити циљни процес и као техника која се користи за одржавање објеката и простора до реализације планираних инвестиција, док је крајем прве деценије овога века скретана пажња да иста представља шансу за креативни сектор Србије.¹² Истовремено, забележено је да пројекти који би одговарали принципима креативних индустрија нису постојали у Србији ни као део легислативе, нити су бивали имплементирани у пројекте локалних управа, а једини пример напушеног индустријског објекта трансформисаног у простор намењен културним садржајима 2007. године је био „Магацин” у Улици Краљевића Марка у Београду.¹³ Крајем те деценије, као услов будућег економског развоја навођено је инвестирање у уметност и културу, сматрало се да је уметност „катализатор обнављања града”, појам креативне индустрије био је још увек недефинисан и сводио се само на уметност и културу, а као сектор није располагао свеобухватним инструментима, мерама и стратегијама.¹⁴ Културна индустрија је у економски развијеним земљама већ крајем деведесетих година трансформисана у креативну индустрију, као шире поље које превазилази поље уметности и одбацује конотације везане за високу уметност које термин „култура” подразумева.¹⁵

Креативност се у контексту постиндустријских градова посматра као метод који има улогу „доносиоца виталности” и представља прикладну замену за конзумеризам, при чему се испољавање креативних вештина сматра једним од начина да се надомести недостатак финансијске моћи.¹⁶ За економски неразвијене земље, међу којима је Србија, укључивање

9 Cizler, J. „Objekti industrijskog nasleđa kao javni prostori”, u: *Otvoreno o javnim prostorima*, priredili Veselinović, D. i Stevanović, M. (2012) Beograd: Udruženje građana za demokratiju i građansko obrazovanje: Građanske inicijative, str. 81; Кадијевић, А. „Глобализација – генератор кризе ауторске архитектуре и потискивања наслеђа у Србији”, у: *Културно наслеђе, ризици и њерсијективне: зборник радова*, приредила Димитријевић Марковић, С. (2019) Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 64–73.

10 Jevtović, A. (2019) 'Sociology of Tourism in the Globalization Process and Social Networks', *BizInfo (Blace)*, Vol. 10, No 2, Blace: Akademija poslovnih strukovnih studija Beograd, Odsek Blace, pp. 46–47.

11 Stupar, A. (2009) *Grad globalizacije: izazovi, transformacije, simboli*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu: Orion art, str. 88, 177.

12 Gligorijević, Ž. „Urbana reciklaža – šansa za kreativni sektor Srbije”, u: *Mogućnosti (re)aktivacije napuštenih industrijskih objekata : Raskršća i putokazi* (2008) Beograd: Kulturklammer, str. 30–31.

13 Anonim. „Fabrike i skladišta novi ambijent umetničke scene”, *Danas*, 21. 8. 2007, 8. 8. 2019, <https://www.danas.rs/kultura/fabrike-i-skladista-novi-ambijent-umeticne-scene/>; Gligorijević, Ž. nav. delo, str. 30.

14 Vasiljević, A. (2009) nav. delo, str. 109–110; Kisić, V. (2011) „Kulturne i kreativne industrije u Evropi”, *Kultura* broj 130, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 219.

15 Kisić, V. (2011) nav. delo, str. 201, 203.

16 Vaništa Lazarević, E., Cvetković, M. i Stojadinović, U. 'Post Industrial Cities: Creative Play: Fast Forward Belgrade', in: *Proceedings of the 3rd International Academic Conference on Places and Technologies*, editors Vaništa Lazarević, E. et al. (2016) Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Architecture, pp. 397–398.

креативности и креативног сектора у планске стратегије развоја представља кључну карик-ку помоћу које себи могу омогућити конкурентност на тржишту градова, побољшати своју видљивост и имиџ, а на крају и привући велики број страних посетилаца. Са аспекта заштите и активације индустријског наслеђа, улога креативног сектора се у свету већ доказала као вишеструко значајна.¹⁷ У Србији је пре две године (2018) основан Савет за креативне индустрије и покренута је платформа „Србија ствара”, с циљем да се развој креативних индустрија постави као један од приоритета Владе Републике Србије. Према британској медијској агенцији ВВС, Београд се средином 2019. године нашао на листи од пет светских градова чија „локална креативна сцена захтева међународну пажњу”, а међу значајним локацијама наводи се и „Циглана”, као центар „уличне” уметничке сцене.¹⁸

Генеа развоја и трансформације подручја око данашње „Циглане”

На територији данашње општине Палилула је грнчарски занат био распрострањен још од почетка 19. века. Према подацима са сајта ове општине, глина је вађена на подручју Карабурме, Великог брда и Милића брда.¹⁹ Познато је да је средином 19. века на подручју Карабурме постојала Хаџи Томина циглана.²⁰ Урбанизација приобалне зоне Дунава, на Палилули и Карабурми, отпочела је крајем 19. века подизањем првих индустријских предузећа, а као пресудни тренутак за развој овог дела Београда наводи се изградња комплекса Београдске кланице (1895–1898) према пројекту Милоша Савчића.²¹ У домену изградње индустријских постројења, атрактивност ове зоне била је условљена низом фактора, а њеном убрзаном развоју нарочито је допринела повезаност железничком пругом.²² Према Плану Београда из 1884. године, циглане су биле уцртане на приобалном простору Палилуле и Карабурме, као и у „дубини територије према Карабурми”²³. Подизањем фабрика на територији Палилуле, у периоду од 1895. до 1911. године, начињени су „први значајни кораци у индустријализацији Србије и Београда” и на десној обали Дунава формирана је „највећа и најкомпактнија индустријска зона”²⁴. Модернизација и урбанизација трајали су до Другог светског рата, када је велики број индустријских постројења порушен и оштећен. Након рата, дошло је до

17 Cizler, J. „Industrijsko nasleđe kao potencijal za razvoj kreativne ekonomije”, u: *Kreativna i kolaborativna ekonomija i lokalni razvoj*, priredio Đerić, A. (2014) Beograd: Academica – Akademska grupa, str. 29.

18 Banks, L. The five most creative cities in the world? BBC, 16. 7. 2019, 17. 7. 2019; <http://www.bbc.com/culture/story/20190715-the-five-most-creative-cities-in-the-world/>

19 Историја, *Градска Ойшћина Палилула*, <https://www.palilula.org.rs/palilula.php?cid=65/>, [Приступљено: 10. 5. 2019] У даљем тексту: *Историја, Градска Ойшћина Палилула*.

20 Bogunović, S. (2005) *Arhitektonska enciklopedija XIX i XX veka: arhitektura, arhitekti, pojmovi. (1), [Arhitektura]*, Beograd: Beogradska knjiga, str. 204.

21 Bogunović, S. (2005) nav. delo, str. 311; Михајлов, С. (2011) „Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века”, *Наслеђе XII*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 91–116.

22 Михајлов, С. (2011) нав. дело, стр. 92.

23 Исто.

24 Исто, стр. 93.

промене организационе структуре, при чему су предратна предузећа национализована, а оштећени погони су обновљени и проширени.²⁵

Индикативно је да се, поред различитих предања о пореклу назива Палилула,²⁶ на званичном сајту ове општине упућује на пећи у којима се пекла грнчарија (које су се називале „луле“), а као доказ за ту тврдњу наводе се угашене циглане у комплексу фабрике „Трудбеник“ на Сланачком путу.²⁷ Улица Сланачки пут се спаја с Вишњичком улицом у насељу Роспи ћуприја у близини Аде Хује и води кроз насеље Карабурма до насеља Сланци. У овој улици налази се шест циглана, које сведоче о дугој опекарској и цигларској делатности на Палилули.²⁸ Ове циглане су слабо документоване и биле су предвиђене за рушење.²⁹ Према Генералном урбанистичком плану Београда из 2016. године планирано је да постојеће привредне површине у зони Улице Сланачки пут буду трансформисане у комерцијалне садржаје и за становање.³⁰ Према доступним подацима, циглане „Полет“, „Рекорд“ и „Козара“ грађене су око 1900. године, нису у функцији, не уживају статус културног добра и данас се налазе у приватном власништву.³¹ У зони око циглане „Полет“ налази се комплекс фабрике „Трудбеник“, који је данас делимично трансформисан у простор „Циглана – Клуб љубитеља тешке индустрије“.

„Трудбеник“ је основан расформирањем предузећа „Обнова“, 1. 4. 1947. године, као савезно грађевинско предузеће, а након 1952. године почео је да гради и ван граница Југославије.³² Предузеће је запошљавало десетине хиљада радника, а социо-економске околности деведесетих година условиле су њено отежано пословање. Крајем деведесетих је отпочела његова подела на више правних лица.³³ Након демократских промена, у првој

25 Михајлов, С. (2011) нав. дело, стр. 95; Цизлер, Ј. (2016) *Активирање најуштинених индустријских објеката у градовима: институционална ограничења у Србији* (докторска дисертација), Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 247; у даљем тексту: Цизлер, Ј. (2016) *Активирање*.

26 Постоје још и предања које порекло назива Палилула доводе у везу са забраном пушења у вароши у шанцу која је престајала на подручју Палилуле, као и с надимком грнчара који је пекао луле. Видети: Bogunović, S. (2005) нав. дело, стр. 308.

27 Историја, Градска Општина Палилула.

28 Реч је о цигланама: „Полет“, „Трудбеник“, „Јединство“, „Козара“, „Балкан“ и „Рекорд“. Видети: Цизлер, Ј. (2016) *Активирање*, стр. 238; Историја, Градска општина Палилула.

29 Ротер Благојевић, М. и Николић, М. (2012) „Предлог ревитализације уметничке ливнице ‘Скулптура’“, *Наслеђе XIII*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 225.

30 Генерални урбанистички план Београда, *Урбанистички завод Београда*; <https://urbel.com/generalni-urbanisticki-plan/> [Приступљено: 2. 7. 2019]; Генерални урбанистички план Београда, *Службени лист града Београда*, бр. 11/2016, Београд: Град Београд, Служба за информисање, стр. 1–106.

31 Куленовић, Р. (2010) *Индустријско наслеђе Београда*, Београд: Музеј науке и технике, стр. 131–133.

32 „Обнова“ је формирана крајем 1945. године као прво савезно грађевинско предузеће за изградњу крупних објеката. Њеним расформирањем су, поред „Трудбеника“, настала још и предузећа „Хидроградња“, „Пионир“ и „Аутопут“. „Трудбеник“ је пословао у: Русији, Немачкој, Пољској, Чешкој, Ираку и др. Видети: Ristić, I. „Bez poznavanja istorije nema ni budućnosti“, *Danas*, 23. 10. 2014, 24. 11. 2019; <https://www.danas.rs/drustvo/bez-poznavanja-istorije-nema-ni-buducnosti/>; Zlatić, I. „Privatizacija i strajk“, *Danas*, 29. 11. 2018., 12. 10. 2019., <https://www.danas.rs/drustvo/privatizacija-i-strajk/>; Živic, P. „Trudbenik – od zaboravljenog građevinskog džina do radničkog muzeja“, *BBC*, 3. 12. 2018, 17. 6. 2019; <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-46404677/>

33 Zlatić, I. нав. дело.

деценији 21. века, „Трудбеник” је био предмет приватизације, током 2004–2006. промењена је власничка структура предузећа, у периоду 2011–2012. било је у стечају, а данас послује као акционарско друштво.³⁴ Крајем прве деценије 21. века дошло је до запаженог пада у области потражње за грађевинским материјалом од глине, што је условило отежано пословање бројних произвођача у области цигларске индустрије у Србији и шире.³⁵ На профилу послодавца акционарског друштва ИГМ „Трудбеник” истакнуто је да је реч о највећој циглани која је од свог постанка била водећа у својој производној грани, унутар српске привреде.³⁶

Град Београд је, у сарадњи с Друштвом архитеката Београда, марта 2005. године расписао конкурс за анкетно програмско-урбанистичко архитектонско решење комплекса ИМГ „Трудбеник” у Вишњичкој бањи.³⁷ Предвиђена локација обухватала је терен између Вишњичке бање, гробља „Лешће”, насеља Ђалије и Роспи ћуприје.³⁸ Програм конкурса је налагао решавање стамбеног насеља (тржишног и социјалног становања) с пратећим јавним садржајима.³⁹ Планирано је да се добијена решења употребе приликом израде Плана детаљне регулације за дату локацију, да се добију рационални одговори на карактеристике задате локације и да се афирмишу њени потенцијали.⁴⁰ Аутори конкурсних решења су указивали на значај индустријског наслеђа на овом подручју.⁴¹ Првонаграђеним решењем била је предвиђена реконструкција циглана „Рекорд” и „Козара”, у којима би се организовали центар посвећен култури и трговини („Рекорд”), односно спорту и рекреацији („Козар”).⁴² План детаљне регулације стамбеног насеља Вишњичко поље, према првонаграђеном конкурсном

34 Цизлер, Ј. (2016) *Активирање*, стр. 248.

35 Denić, V. „Domaćem tržištu potrebno 25 modernih ciglana”, *Грађевинарство*, 13. 7. 2009, 9. 7. 2019, <https://www.gradjevinarstvo.rs/tekstovi/760/820/domacem-trzistu-potrebno-25-modernih-ciglana/>; Conić, I. „Ciglane Nexе obustavljaju proizvodnju”, *Gradnja*, 20. 12. 2012, 9. 7. 2019; <https://www.gradnja.rs/ciglane-nexe-obustavljaju-proizvodnju/>

36 IGM Trudbenik a.d., *Poslovi infostud*, <https://poslovi.infostud.com/poslodavac/igm-trudbenik-a.d/2932/>, [Pristupljeno: 16. 10. 2019]

37 Бајић, Т., Манић, Б. и Ковачевић, Б. (2014) „Социјално становање у Београду: пракса архитектонско-урбанистичких конкурса (2003–2014)”, *Архитектура и урбанизам*, бр. 39, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 34–35.

38 Цизлер, Ј. нав. дело, стр. 240–241.

39 Бајић, Т. и Манић, Б. „Социјално становање у Србији пред изазовима климатских промена: Да ли архитектонско-урбанистички конкурси охрабрују иновативност?”, у: *Климатске промене и изграђени простор. Политика и пракса у Скопској и Србији*, приредили Пуцар, М., Димитријевић, Б. и Марић, И. (2013) Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 213.

40 Бајић, Т., Манић, Б. и Ковачевић, Б. (2014) нав. дело, стр. 34.

41 Цизлер, Ј. нав. дело, стр. 241.

42 Vučić, J. „Mali grad u Beogradu”, *Glas javnosti*, 1. 11. 2005, 18. 6. 2019; <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2005/11/01/srpski/BG05103101.shtml/>. Аутори првонаграђеног решења били су архитекти Дарко и Миленија Марушић, Ђорђе Алфиревић и Ана Чарапић. О њиховом решењу види: Аноним. (2005) „Резиденцијално насеље у Вишњичком пољу за анкетно-програмско урбанистичко-архитектонско решење комплекса ИМГ „Трудбеник”, Вишњичка бања”, Београд, *Архитектура и урбанизам*, бр. 16–17, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 106–107.

решењу је усвојен 2011. године,⁴³ а 2019. године усвојен је План детаљне регулације дела стамбеног насеља Вишњичко поље.⁴⁴

У Плану детаљне регулације насеља индустријско наслеђе (старе циглане) наводи се као посебан потенцијал подручја, а нарочито су истакнути димњаци као „изразит визуелни репер ширег окружења“⁴⁵. Планом су преписани услови заштите културног наслеђа и заштите природе, на локацији су евидентирани само археолошки локалитети, међу којима се налазе и простори циглане „Козара“ и „Полет“.⁴⁶ Истим актом предвиђено је и очување амбијенталних карактеристика подручја, а у том циљу предвиђена је реконструкција циглане „Рекорд“ (за намену културе), као и задржавање и конзервација димњака циглане (у склопу предвиђеног трга). У дуготрајном процесу израде плана је највећа пажња посвећена формирању стамбених капацитета и опреми насеља потребном инфраструктуром, а део „Трудбеника“ на којем се налази циглана „Полет“ није био обухваћен конкурсом и планом детаљне регулације.⁴⁷

Током друге деценије 21. века, акционарско друштво ИМГ „Трудбеник“ је отпочело с реорганизацијом, која је подразумевала пренамену постојећих производних погона у магацинско-складишне просторе и канцеларије, а у складу с новим законом предвиђена је и конверзија права о коришћењу земљишта у право својине.⁴⁸ Предузеће се 2015. године бавило рентирањем, а просторе унутар овог комплекса је користило око 200 купаца.⁴⁹

Креативни трудбеник

Неискоришћени простори фабричког комплекса „Трудбеник“ су и пре него што је предузеће отишло у стечај (2011), а на предлог тадашње управе, изнајмљивани уметницима за атеље. Забележено је да је током наредних година постојала тежња управе да се „подржи боравак уметника у фабричком комплексу“⁵⁰. Вајар Виктор Киш (1973) је 2012. године изнајмио простор са идејом да од једне просторије начини радионицу, док би у другој оформио угоститељски објект, од чијих прихода би била исплаћивана рента.⁵¹ Кишу су се ускоро придружили и други креативци у овом простору, који је постепено прерастао у

43 План детаљне регулације стамбеног насеља Вишњичко поље, Општина Палилула и Општина Звездара, *Службени лист града Београда*, бр. 26/2011, Београд: Град Београд, Служба за информисање, стр. 57–95. (У даљем тексту: *Службени лист града Београда*, бр. 26/2011.); Цизлер, Ј. (2016) *Активирање*, стр. 241.

44 Реч је о делу насеља који се простира источно од планиране саобраћајнице Нова 1, а која је предвиђено да се наставља, од постојеће Улице Даринке Јеврић, јужно од Сланачког пута. Видети: План детаљне регулације дела стамбеног насеља Вишњичко поље, градска Општина Палилула, *Службени лист града Београда*, бр. 105/2019, Београд: Град Београд, Секретаријат за информисање, стр. 14–39.

45 *Службени лист града Београда*, бр. 26/2011, стр. 57.

46 *Службени лист града Београда*, бр. 26/2011, стр. 64.

47 Цизлер, Ј. (2016) *Активирање*, стр. 242.

48 Исто, стр. 248.

49 Исто.

50 Исто.

51 Ćirić, S. 'Silk Scarves And Iron', *CorD magazine*, No 158, Dec 2017, 29. 7. 2019; <https://cordmagazine.com/interviews/viktor-kiss-sculptor-silk-scarves-iron/>

уметничку колонију.⁵² Захваљујући иницијативи ове групе аутора на челу с Кишом, 2013. године је отпочео с радом клуб „Циглана”. Први фестивал посвећен уметности под називом „Девет (Dev9t)” организован је на овој локацији 2015. године. Клуб „Циглана” је постао препознатљиво место у туристичкој понуди Београда, а захваљујући фестивалу „Дев9т”, место је препознато и у региону.

Упркос аутентичности својих радова, Киш је на културној сцени препознат првенствено захваљујући активностима у домену популаризације и организације садржаја и догађаја у „Циглани” и обратно: Кишове инсталације и скулптуре монументалних димензија, израђене од гвожђа и смештене у амбијент напуштеног индустријског постројења, чине базу око које је даље грађен идентитет овог рециклираног амбијента. Захваљујући радовима тзв. уличних уметника, околни зидови оплемењени су бројним графитима, чиме је читав простор трансформисан у својеврсну алтернативну галерију која представља „антитезу класичној уметничкој сцени”, а нарочито је атрактивна у контексту доминирајућег потрошачког друштва.⁵³

Савремена истраживања алтернативних културних пракси у социјалистичкој Југославији указују на њихову улогу у креирању виталне и амбивалентне културе, која је доприносила успостављању моћи државе „у збиру различитости”.⁵⁴ Осим овог дискурса, треба указати и на сродна залагања вајара и архитеката, а која су била актуелна током друге половине прошлог века. Почетком шездесетих година, вајар Момчило Крковић (1929–2011) и архитекта Александар Ђокић (1936–2002) су се, у складу с владајућом атмосфером у струци и подстакнути привременим изложбама скулптуре на отвореним јавним површинама, јавно залагали за стално постављање дела вајарске уметности, не само на централним градским просторима већ и на мање атрактивним локацијама.⁵⁵ Исти аутори су иницирали и формирање „Парка скулптуре” на левој обали Саве, који је остао нереализован.⁵⁶

Фестивал „Дев9т”

Фестивал „Дев9т” је осмишљен као регионална смотра кретивности, са идејом промоције девет видова уметности: сликарства, вајарства, књижевности, архитектуре, фотографије, филма, плеса, стрипа и музике, а по узору на фестивал *Burning Man* у Невади.⁵⁷ Прва

52 Everts, I. 'Sculptor Forges Art Community in Old belgrade Factory', *Balkan Insight*, 19. 12. 2018, 2. 8. 2019, <https://balkaninsight.com/2018/12/19/sculptor-forges-art-community-in-old-belgrade-factory-09-27-2018/>

53 Matijević, B. i dr. „Oblici umetničkog organizovanja u džentriфикovanom prostoru – primer Ciglane”, *Sociologizam*, 19. 1. 2018, 23. 8. 2019; <https://www.sociologizam.net/2018/01/oblici-umetnickog-organizovanja-u.html/>; Everts, I. nav. delo.

54 Đilas, M. (2014) *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji: 1945–1980* (doktorska disertacija), Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 123.

55 Јевтовић, А. (2018) *Архитектура Александар Ђокић* (докторска дисертација), Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 126, 130, 135–136, 292–293, 495.

56 Јевтовић, А. (2018) нав. дело, стр. 130.

57 Anonim. „Festival Dev9t: Buring Man na srpski način”, *Urban Bug*, 13. 5. 2015, 8. 8. 2019, <http://www.urbanbug.net/magazin/vest/festival-dev9t-buring-man-na-srpski-nacin/> У даљем тексту: Anonim. Festival Dev9t: Buring Man; Everts, I. nav. delo.

„Дев9тка” организована је 2015. године под слоганом „Стварај даље”, а тема за учеснике је била слободна. Већ од наредне године, конкурс за учеснике је подразумевао да одговоре на задату тему. Досадашње теме фестивала су биле: *Портал* (2016), *Светлост и сенке* (2017), *Огледало* (2018) и *Алхемија* (2019).⁵⁸ Основни циљ оснивања фестивала био је презентација свих аспеката уметности, али и да се укаже на то да су уметници „покретачи уметничких, социјалних и свих других кретања у друштву”.⁵⁹ Током девет дана трајања фестивала, посетиоци су у прилици да присуствују бројним садржајима, али и да активно учествују у креативним радионицама. О растућој популарности ове манифестације говори податак да је већ на другом фестивалу (2016) број посетилаца износио 35.000, док је на прва три фестивала (2015–2017) укупно учествовало више од 2.000 уметника из Србије, региона и Европе.⁶⁰ Фестивалске активности организоване су по фавелама унутар напуштеног фабричког комплекса, док је за главни изложбени простор одабран простор унутар старе циглане. Управо „апокалиптичан” амбијент ове простране галерије у знатној мери доприноси препознатљивости читавог фестивала,⁶¹ али и интензивним утисцима посетилаца. Затварање фестивала обележава се спаљивањем скулптуре у форми броја девет, а која је висока девет метара. Ритуално-примитивном карактеру овог чина доприносе пратећи перформанси плесача и хорска музика. Снажна симболичка вредност спаљивања скулптуре може се тумачити кроз призму „примитивног” и „митског говора” Ролана Барта (*Roland Barthes*), чије је постојање у контексту временских и просторних одредница „безвремено”, односно које „долази у супротност са свим што се мења и развија – са „цивилизованим”⁶². Циљ овог ритуала је да скрене пажњу посетилаца фестивала с материјалне димензије затечене, створене, конзумиране уметности на доживљено искуство и саму креативност, „која ће ићи даље”⁶³.

Узорни фестивал у Невади свој назив дугује чину спаљивања велике скулптуре у облику човека. Према Ли Гилмор (*Lee Gilmore*), то „ритуално жртвовање” постаје спиритуални чин за све посетиоце који се одупиру доктринама религијских институција, а услед чега посета фестивалу *Burning Man* њима пружа искуство неконвенционалног ходочашћа и трансформативног путовања.⁶⁴ Осим тога, сматра се да „ко-креативна” деструкција и спаљивање уметничких дела, која настају током овог фестивала, подстиче трансформацију традиционалних конвенција о производњи и потрошњи, док концепт уметности коју

58 Фестивал се одржавао током јуна, у различитим терминима: од 8. до 14. (2015), од 10. до 18. (2016), од 9. до 17. (2017), од 15. до 23. (2018) и од 14. до 22. (2019)

59 Масниковић, И. „Магија алхемије”, *Политика*, 10. 6. 2019, 12. 6. 2019, <http://www.politika.rs/scc/clanak/431510/Magija-alhemije/>

60 Ćirić, S. нав. дело; Živković, A. Aida & Selena: „Uskoro ćemo se na festivalu Dev9t svi pogledati u ogledalo”, *42 magazin*, 15. 5. 2018, 2. 8. 2019, <http://42magazin.rs/festival-dev9t-2018/>

61 Spasić, T. (2019) „Dev9t: Alhemija uživo”, *Lice ulice*, jul/avgust, broj 54, str. 46.

62 Антлиф, М. и Лејтен, П. „Примитивно”, у: *Кријички шермини историје уметности*, приредили Нелсон, Р. и Шиф, Р. (2004) Нови Сад: Светови, стр. 275–279.

63 Kalaba, A. „Viktor Kiš za Noizz: Filozofi treba da se pokrenu”, *Noizz*, 17. 5. 2018, 8. 8. 2019, <https://noizz.rs/intervju/viktor-kis-za-noizz-filozofi-treba-da-se-pokrenu/shem9h2/>

64 Gilmore, L. (2010) *Theater in a Crowded Fire: Ritual and Spirituality at Burning Man*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.

креирају њени конзументи може превазићи оквире ове манифестације.⁶⁵ Нарочито је значајно позиционирање фестивала у контексту постиндустријског информационог рада у области нових медија, према којем привремени град у Невади (*Black Rock City*) представља контрапункт корпоративном окружењу, заступа идеологију радикалне демократије попут оне коју пружа интернет и одупире се конзумеризму и тржишној сепарацији људи базираној на новчаним средствима.⁶⁶ Фестивал у Невади позива своје учеснике на активно стварање, на супрот пасивном конзумирању догађаја, док истовремено разбија конвенције о томе ко може стварати уметност и како уметност треба доживљавати.⁶⁷

Наратив о значају партиципације у креативним процесима је једна од окосница промотивних активности фестивала у Београду. На званичној интернет презентацији фестивала „Дев9т“ доступан је „Приручник за стварање“ у којем се, између осталог, позивају појединци да уместо свакодневице, одаберу уметничку свакодневицу.⁶⁸ У најавима поводом првог одржавања фестивала посетиоци су позивани да искусе туђе стваралаштво, да створе своје и да учествују у креирању „уметничке утопије“⁶⁹. Према Жану Сервијеу (*Jean Servier*), утопија је „реакција једне друштвене класе“ и умирујућа визија будућности, док треба имати у виду и да „свака визија онога што би требало да буде повлачи за собом критички суд онога што јесте“⁷⁰.

Један од главних туристичких потенцијала Србије су манифестације, међу којима се „Егзит“ и „Гуча“ издвајају као фестивали који прерастају националне оквире и препознатљиви су на међународном туристичком тржишту.⁷¹ Ова два фестивала фундаментално се разликују према музичко-идеолошком оквиру и извођачкој естетици, а тумаче се и као репрезенти два дијаметрално различита културна модела и вредносна система која владају у Србији.⁷² „Гуча“ се повезује с „Балканом“ и „аутентичним националним бићем“, а „Егзит“ са антinationализмом, проевропском и пројугословенском реториком.⁷³ Концепт фестивала „Дев9т“ базиран је на тежњи да се Србија промовише као земља богата људима

65 Chen, K. K. (2012) 'Artistic Prosumption: Cocreative Destruction at Burning Man', *American Behavioral Scientist*, Volume 56, Issue 4, pp. 587–588. О појму „ко-креације“ видети: Anušić, Z., Suzić, N. i Tekić, A. (2015) *Menadžment proizvoda i usluga*, Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, str. 63–82.

66 Turner, F. (2009) 'Burning Man at Google: a cultural infrastructure for new media production', *New Media & Society*, Volume 11, Issue 1–2, pp. 73–94.

67 Chen, K. K. (2009) *Enabling Creative Chaos: The Organization Behind the Burning Man Event*, Chicago & London: The University of Chicago Press, p. 2.

68 *Dev9t*, <http://dev9t.com/manual/>, [Pristupljeno: 17. 7. 2019]

69 Anonim. „Festival Dev9t: Buring Man“.

70 Servije, Ž. (2005) *Istorija utopije*, Beograd: Clio, str. 31–32.

71 Đorđević, S., Jovanović, Z. i Miletić, V. „Manifestacioni turizam u Srbiji u uslovima civilizacijskih konfrontacija“, u: *Proceedings [Elektronski izvor] / 11th International Multidisciplinary Scientific Conference Eurobrand*, priredila Vignjević Đorđević, N. (2015) Zrenjanin: TQM centar, str. 245.

72 Gligorijević, J. 'Serbia's Exit and Guča Trumpet Festivals as Micro-National Spaces: Between Nation Building and Nation Branding', in: *Memory, Space and Sound*, editors Brucila, J., Johnson, B. and Richardson, J. (2016) Bristol, UK: Intellect, pp. 125–144.

73 Simić, M. (2007) „Exit u Evropu: popularna muzika i politike identiteta u savremenoj Srbiji“, *Kultura* broj 116–117, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 104, 120–121.

способним и вештим у области уметности.⁷⁴ Иако фестивал формално више припада културном моделу који „Егзит” репрезентује, он заправо надилази наведену поделу на *pro et contra* и фокусира се на ослобађање креативних потенцијала појединаца. У домену сродних манифестација, које доприносе ревитализацији окружења, овај фестивал се може посматрати у низу са „Кустендорфом”, који се одржава у Дрвенграду на Међавнику. Реч је о иницијативи која је такође потекла из кретивног сектора, али која је у функцији одрживог развоја и ревитализације руралног амбијента.⁷⁵ Иницијативу редитеља Емира Кустурице подржао је Унеско,⁷⁶ у складу са обимом целокупног пројекта, док је иницијатива на простору „Циглане” фокусирана на активну заједницу и „критичко размишљање према доминантним институционалним праксама”⁷⁷. Дрвенград се сматра хетеротопним простором, који посетиоцима омогућава „дистанцу од свакодневице” и у којем је културни амбијент креиран организовањем фестивала, а који доприноси његовој одрживости.⁷⁸ Заједничко за Дрвенград и „Циглану”, „Кустендорф” и „Дев9т”, је однос према глобалном контексту. Иако формално припадају супротстављеним културним моделима на домаћем тлу, у оба примера су ресурси употребљени у функцији одрживог развоја припадајућег подручја (руралног или урбаног). Њихове разлике препознате су у односу према институцијама, потрошачком друштву и савременој свакодневици.

Закључак

Глобално тржиште градова је наметнуло нове захтеве и темпо развоја, а капацитети широм света оправдано указују на одржив развој као најприхватљивији. Простор на којем се одржава фестивал „Дев9т”, данашња „Циглана”, садржи у себи меморијски запис који сеже до почетка 19. века. Дуга традиција занатства и грнчарске индустрије трансформисана је у индустријску производњу опекарских производа на овом подручју, док шири потез општине Палилула представља једну од првих индустријских зона чији је развој утицао на индустријализацију Београда и Србије. У социјалистичкој Југославији фабрика „Трудбеник” била је водећи произвођач у својој делатности и окупљала је велики број запослених, након чега је претпрела заједничку судбину читаве нације. Трансформације индустријске производње су на овој локацији оставиле запис о свом постојању и трајању, а након тога, овај простор постао је сведок транзиције ка постиндустријском свету. Одсуство институционалне заштите је омогућило новим корисницима простора бивше фабрике да адаптивном

74 Ćirić, S. нав. дело.

75 Medojević, J., Milosavljević, S. and Punišić, M. (2011) 'Paradigms of rural tourism in Serbia in the function of village revitalisation', *Human Geographies* 5.2, pp. 93–102.

76 Lukić, T. et al. (2013) 'The Region of the Tara Mountain – Entrepreneurial Initiatives', *European Researcher* Vol. 51, No 5–4, p. 1516.

77 Кисић, В. (2014) „Стваралац, са-учесник, критичар, конзумент – оквири учешћа грађана у стварању баштине”, *Култура* број 144, Београд: Завод за проучавање културног развоја, стр. 108.

78 Mihajlović, J. and Lazović, Z. (2017) 'Drvengrad and Andrićgrad in developing the idea and the concept of heterotopic spaces – Theme parks and „theme towns”, *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering* Vol. 15, No 2, pp. 274–275.

пренаменом од њега начине седиште креативне индустрије. Организовањем манифестације простор је обogaњен новим дискурсом који посетиоце активира да истовремено евоцирају сећање на све радне напоре који су цивилизацију довели до садашњег тренутка, да критички посматрају садашњост која од њих покушава да направи пасивне потрошаче и да учествују у креативној илузији да је отпор могућ.

ЛИТЕРАТУРА:

- Anonim. „Fabrike i skladišta novi ambijent umetničke scene”, *Danas*, 21. 8. 2007, 8. 8. 2019, <https://www.danas.rs/kultura/fabrike-i-skladista-novi-ambijent-umetnicke-scene/>
- Anonim. „Festival Dev9t: Buring Man na srpski način”, *Urban Bug*, 13. 5. 2015, 8. 8. 2019, <http://www.urbanbug.net/magazin/vest/festival-dev9t-burning-man-na-srpski-nacin/>
- Аноним. (2005) „Резиденцијално насеље у Вишњичком пољу за анкетно-програмско урбанистичко-архитектонско решење комплекса ИМГ ’Трудбеник’, Вишњичка бања, Београд”, *Архитектуре и урбанизам*, бр. 16–17, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 106–107.
- Антлиф, М. и Лејтен, П. „Примитивно”, у: *Критички термини историје уметности*, приредили Нелсон, Р. и Шиф, Р. (2004) Нови Сад: Светови, стр. 275–293.
- Анушић, З., Сузић, Н. и Текић, А. (2015) *Menadžment proizvoda i usluga*, Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Бајић, Т. и Манић, Б. „Социјално становање у Србији пред изазовима климатских промена: Да ли архитектонско-урбанистички конкурси охрабрују иновативност?”, у: *Климатске промене и израђени простор. Политика и пракса у Шкојској и Србији*, приредили Пуцар, М., Димитријевић, Б. и Марић, И. (2013) Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 201–223.
- Бајић, Т., Манић, Б. и Ковачевић, Б. (2014) „Социјално становање у Београду: пракса архитектонско-урбанистичких конкурса (2003–2014)”, *Архитектуре и урбанизам*, бр. 39, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 29–43.
- Banks, L. "The five most creative cities in the world?" BBC, 16. 7. 2019, 17. 7. 2019, <http://www.bbc.com/culture/story/20190715-the-five-most-creative-cities-in-the-world/>
- Bogunović, S. (2005) *Arhitektonska enciklopedija XIX i XX veka: arhitektura, arhitekti, pojmovi. (1), [Arhitektura]*, Beograd: Beogradska knjiga, str. 204–206, 308–317.
- Vaništa Lazarević, E., Cvetković, M. i Stojadinović, U. "Post Industrial Cities: Creative Play: Fast Forward Belgrade", in: *Proceedings of the 3rd International Academic Conference on Places and Technologies*, editors Vaništa Lazarević, E. et al. (2016) Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Architecture, pp. 393–403.
- Vasiljević, A. (2009) „Kreiranje identiteta, 'brendiranje' grada”, *Kultura* broj 122–123, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 104–119.
- Vučić, J. „Mali grad u Beogradu”, *Glas javnosti*, 1. 11. 2005, 18. 6. 2019, <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2005/11/01/srpski/BG05103101.shtml/>
- Генерални урбанистички план Београда, *Урбанистички завод Београда*, <https://urbel.com/generalni-urbanisticki-plan/> [Приступљено: 2. 7. 2019]
- Генерални урбанистички план Београда, *Службени лист града Београда*, бр. 11/2016, Београд: Град Београд, Служба за информисање, стр. 1–106.
- Gilmore, L. (2010) *Theater in a Crowded Fire: Ritual and Spirituality at Burning Man*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Glorigorjević, Ž. „Urbana reciklaža – šansa za kreativni sektor Srbije”, у: *Mogućnosti (re)aktivacije napuštenih industrijskih objekata: Raskršća i putokazi* (2008) Beograd: Kulturklammer, str. 30–31.

- Glorigorijević, J. 'Serbia's Exit and Guča Trumpet Festivals as Micro-National Spaces: Between Nation Building and Nation Branding', in: *Memory, Space and Sound*, editors Brucila, J., Johnson, B. and Richardson, J. (2016) Bristol, UK: Intellect, pp. 125–144.
- Dev9t, <http://dev9t.com/manual/>, [Pristupljeno: 17. 7. 2019]
- Denić, V. „Domaćem tržištu potrebno 25 modernih ciglana”, *Građevinarstvo*, 13. 7. 2009, 9. 7. 2019; <https://www.gradjevinarstvo.rs/tekstovi/760/820/domacem-trzistu-potrebno-25-modernih-ciglana/>
- Đilas, M. (2014) *Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji: 1945–1980* (doktorska disertacija), Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Đorđević, S., Jovanović, Z. i Miletić, V. „Manifestacioni turizam u Srbiji u uslovima civilizacijskih konfrontacija”, u: *Proceedings [Elektronski izvor] / 11th International Multidisciplinary Scientific Conference Eurobrand*, priredila Vignjević Đorđević, N. (2015) Zrenjanin: TQM centar, str. 241–250.
- Everts, I. 'Sculptor Forges Art Community in Old belgrade Factory', *Balkan Insight*, 19. 12. 2018, 2. 8. 2019; <https://balkaninsight.com/2018/12/19/sculptor-forges-art-community-in-old-belgrade-factory-09-27-2018/>
- Živic, P. „Trudbenik – od zaboravljenog građevinskog džina do radničkog muzeja”, BBC, 3. 12. 2018, 17. 6. 2019; <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-46404677/>
- Živković, A. „Aida & Selena: Uskoro ćemo se na festivalu Dev9t svi pogledati u ogledalo”, *42 magazin*, 15. 5. 2018, 2. 8. 2019, <http://42magazin.rs/festival-dev9t-2018/>
- Zlatić, I. „Privatizacija i štrajk”, *Danas*, 29. 11. 2018, 12. 10. 2019, <https://www.danas.rs/drustvo/privatizacija-i-strajk/>
- IGM Trudbenik a.d., *Poslovi infostud*, <https://poslovi.infostud.com/poslodavac/igm-trudbenik-a.d/2932/>, [Pristupljeno: 16. 10. 2019]
- Историја, *Градска Ойшійина Палилула*, <https://www.palilula.org.rs/palilula.php?cID=65/>, [Пристиупљено: 10. 5. 2019]
- Јевтовић, А. (2018) *Архитектура Александар Ђокић* (докторска дисертација), Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Јевтовић, А. (2019) 'Sociology of Tourism in the Globalization Process and Social Networks', *BizInfo (Blace)*, Vol. 10, No 2, Blace: Akademija poslovnih strukovnih studija Beograd, Odsek Blace, pp. 43–62.
- Кадјевић, А. (2012) „Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења”, *Годишњак рада Београда*, књ. LIX, Београд: Музеј града Београда, стр. 11–36.
- Кадјевић, А. (2013) 'Expressionism and Serbian Industrial Architecture', *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 41, Нови Сад: Матица српска, стр. 103–112.
- Кадјевић, А. (2017) „Типологија архитектонских и урбанистичких преиначавања Београда (19–21. век)”, *Култура* број 154, Београд: Завод за проучавање културног развоја, стр. 11–23.
- Кадјевић, А. „Глобализација – генератор кризе ауторске архитектуре и потискивања наслеђа у Србији”, у: *Културно наслеђе, ризици и перспективе: зборник радова*, приредила Димитријевић Марковић, С. (2019) Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 64–73.
- Kalaba, A. „Viktor Kiš za Noizz: Filozofi treba da se pokrenu”, *Noizz*, 17. 5. 2018, 8. 8. 2019, <https://noizz.rs/intervju/viktor-kis-za-noizz-filozofi-treba-da-se-pokrenu/shem9h2/>
- Kisić, V. (2011) „Kulturne i kreativne industrije u Evropi”, *Kultura* broj 130, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 199–225.
- Кисић, В. (2014) „Стваралац, са-учесник, критичар, конзумент – оквири учешћа грађана у стварању баштине”, *Култура* број 144, Београд: Завод за проучавање културног развоја, стр. 106–127.
- Куленовић, Р. (2010) *Индустријско наслеђе Београда*, Београд: Музеј науке и технике.
- Lukić, T. et al. (2013) 'The Region of the Tara Mountain – Entrepreneurial Initiatives', *European Researcher* Vol. 51, No. 5–4, pp. 1512–1524.

- Масниковић, И. „Магија алхемije”, *Политика*, 10. 6. 2019, 12. 6. 2019, <http://www.politika.rs/scc/clanak/431510/Magija-alhemije/>
- Матијевић, В. и др. „Облици уметничког организовања у джентрификованом простору – пример Циглане”, *Sociologizam*, 19. 1. 2018, 23. 8. 2019; <https://www.sociologizam.net/2018/01/oblici-umetnickog-organizovanja-u.html/>
- Медојевић, Ј., Милосављевић, С. and Пунишић, М. (2011) 'Paradigms of rural tourism in Serbia in the function of village revitalisation', *Human Geographies* 5.2, pp. 93–102.
- Милетић, Р., Миљановић, Д. и Тодоровић, М. (2009) „Индустријски градови у транзицији – проблемска подручја”, *Гласник српског географског друштва*, свеска LXXXIX, бр. 3, Београд: Српско географско друштво, стр. 191–206.
- Минић, М. и Перић, А. (2016) „Регенерације браунфилд локација: ка јачању социјалне кохезије?”, *Архитектура и урбанизам* 42, Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, стр. 41–47.
- Михајлов, В. (2009) „Социјални мотиви и ефекти регенерације индустријског наслеђа”, *Sociologija i prostor*, Vol. 47, br. 2 (184), Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 139–164.
- Михајлов, С. (2011) „Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века”, *Наслеђе* XII, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 91–116.
- Михајловић, Ј. and Lazović, Z. (2017) 'Drvengrad and Andrićgrad in developing the idea and the concept of heterotopic spaces – Theme parks and „theme towns”, *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering* Vol. 15, No. 2, pp. 265–275.
- План детаљне регулације стамбеног насеља Вишњичко поље, Општина Палилула и Општина Звездара, *Службени лист града Београда*, бр. 26/2011, Београд: Град Београд, Служба за информисање, стр. 57–95.
- План детаљне регулације дела стамбеног насеља Вишњичко поље, градска Општина Палилула, *Службени лист града Београда*, бр. 105/2019, Београд: Град Београд, Секретаријат за информисање, стр. 14–39.
- Попадић, М. „Друга индустријска револуција: индустрија у доба баштине”, у: *Индустријско наслеђе – проблеми и могућности индустријске заштите, презентације и ревитализације* [Електронски извор] : зборник радова : III конференција, Београд, 23. новембар 2012. године, приредила Димитријевић Марковић, С. (2012) Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Ristić, I. „Bez poznavanja istorije nema ni budućnosti”, *Danas*, 23. 10. 2014, 24. 11. 2019, <https://www.danas.rs/drustvo/bez-poznavanja-istorije-nema-ni-buducnosti/>
- Ротер Благојевић, М. и Николић, М. (2012) „Предлог ревитализације уметничке ливнице 'Скуплтура'”, *Наслеђе* XIII, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 221–234.
- Servije, Ž. (2005) *Istorija utopije*, Beograd: Clio.
- Simić, M. (2007) „Exit u Evropu: popularna muzika i politike identiteta u savremenoj Srbiji”, *Kultura* broj 116–117, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 98–122.
- Spasić, T. (2019) „Dev9t: Alhemija uživo”, *Lice ulice*, jul/avgust, broj 54, str. 46.
- Stupar, A. (2009) *Grad globalizacije: izazovi, transformacije, simboli*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu: Orion art.
- Туфегџић, А. „Индустријско урбано наслеђе – спона конзерваторске и планерске праксе”, у: *Пројекат истраживања и природног наслеђа: зборник Четврте конференције о индустријској заштити*, приредила Шиљеговић, С. (2010) Бања Лука: Репулички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, стр. 72–76.
- Turner, F. (2009) 'Burning Man at Google: a cultural infrastructure for new media production', *New Media & Society*, Volume 11, Issue 1–2, pp. 73–94.

- Cizler, J. „Objekti industrijskog nasleđa kao javni prostori”, u: *Otvoreno o javnim prostorima*, priredili Veselinović, D. i Stevanović, M. (2012) Beograd: Udruženje građana za demokratiju i građansko obrazovanje: Građanske inicijative, str. 80–83.
- Cizler, J. „Industrijsko nasleđe kao potencijal za razvoj kreativne ekonomije”, u: *Kreativna i kolaborativna ekonomija i lokalni razvoj*, priredio Đerić, A. (2014) Beograd: Academica – Akademska grupa, str. 21–31.
- Цизлер, Ј. (2016) *Активирање највише индустријских објеката у градовима: институционална ограничења у Србији* (докторска дисертација), Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Conić, I. „Ciglane Nexe obustavljaju proizvodnju”, *Gradnja*, 20. 12. 2012, 9. 7. 2019, <https://www.gradnja.rs/ciglane-nexe-obustavljaju-proizvodnju/>
- Chen, K. K. (2009) *Enabling Creative Chaos: The Organization Behind the Burning Man Event*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Chen, K. K. (2012) 'Artistic Prosumption: Cocreative Destruction at Burning Man', *American Behavioral Scientist*, Volume 56, Issue 4, pp. 570–595.
- Ćirić, S. 'Silk Scarves And Iron', *CoRD magazine*, No. 158, Dec. 2017, 29. 7. 2019, <https://cordmagazine.com/interviews/viktor-kiss-sculptor-silk-scarves-iron/>
- Шпирин, А. (2018) *Просторни обрасци браунфилд локација у функцији урбане рејенерације на примеру града Бањалуке* (докторска дисертација), Архитектонски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

Aleksandra Jevtović

Academy of Professional Studies South Serbia, Leskovac, Department in Blace

INDUSTRIAL HERITAGE AND CREATIVE INITIATIVES AS CATALYSTS OF EVENT TOURISM

Abstract

The concept of sustainable urban development requires re-purposing of buildings and areas in service of local communities. Industrial complexes which are no longer used for their original purpose are often left to degrade, simply because their demolition requires large investments. In such circumstances, creative sector initiatives were proved to be of multiple importance. They do not require too much of financial investment and do provide authentic solutions for the given problem. Innovation in that domain significantly contributes to the tourism industry, in particular to some forms of selective tourism and to outbound markets whose demands are increasingly difficult to be satisfied by mass tourism products. Among examples from practice, the case of “Ciglan” in Karaburma (Brick factory) in Belgrade stands distinguished, as a place where the festival “Dev9t” dedicated to creativity has been organized. This area contains the memory of various layers and stages of Belgrade’s industrialization and it is not under institutional protection. In this paper, the process of its adaptive reuse was discussed, as well as new meanings assigned to it by the festival activities.

Key words: *industrial heritage, urban recycling, adaptive reuse, creative initiative, festival Dev9t, event tourism, Belgrade*